

Ян Юзеф Ліпський

Дві батьківщини – два патріотизми

Нотатки про національну мегаломанію і ксенофобію поляків

Переклад з польської Володимира Брітанішського ("Иностранная литература №2, 1993)

Переклад на українську тексту В.Брітанішського – Манкурт

Батьківщина існує тільки в тому випадку, якщо існує чужина; немає «своїх», якщо немає «чужих». Від відношення до «чужих» форма патріотизму залежить більш, ніж від відношення до «своїх». Є завжди щось парадоксальне: любов до своєї країни і до свого народу може бути визначена лише через відношення до інших країн і інших народів, але це парадокс, властивий всякому розумовому або емоційному вираженню.

Хто це «свої» — і хто «чужі»? Чим відрізняється «моя» країна — від не моєї? Мій народ — від не мого?

У таких питаннях йдеться не про якийсь описуваний зміст: що ми говоримо по-польськи, а «вони» на інших мовах, що ми, наприклад, живемо в іншій культурній структурі, ніж «вони», - оскільки ми прийняли християнство в X столітті із заходу, оскільки із заходу пришли до нас Ренесанс, Просвітительство, романтизм і т. д., - адже якщо навіть хто-небудь з нас вважає, що видатний поет, якого дало людство, - це Гете, або Данте, або Шекспір, - все ж таки Міцкевіч і Словацький якось інакше живуть в нас (або ми в них), тому що назавжди в нашу національну пам'ять уросли роки неволі і боротьби за звільнення і т. д., і т. д.; що навіть, можливо (хоч це спірно), нас відрізняє в більшості щось таке, як національний Характер. Справа не в описових твердженнях, а в цінностях і оцінках; або ми вважаємо себе кращим або тільки іншими; чи вважаємо ми, що в цій іншості є якась особлива цінність (і яка?); чи вважаємо ми, що нам належать на якійсь підставі особливі права і привілеї – а, може бути, обов'язки? Залежно від відповіді на ці питання ми сповідаємо різні патріотизми. У випадках крайніх ми, по суті, люди, що мають різну батьківщину, - якщо батьківщина - це перш за все духовні блага і цінності, а не тільки факт тієї або іншої етнічної приналежності.

Світ цінностей, з якого потрібно дивитися на проблему батьківщини, - це перш за все (хоч і не тільки) мир цінностей етичних. Ми належимо до того культурного круга, етичні поняття якого сформувало, головним чином, християнство. Віруючі або невіруючі, ми сформовані заповіддю любові до ближнього, основним етичним орієнтиром нашої культури. Я не хотів би таким твердженням оспорювати важливість етичного підсумку інших релігій і світоглядів. Іудаїзм, з якого вийшло християнство, іслам, буддизм, індуїзм, найбільш світська з них етична культура конфуціанства і т.д. виробила гідний пошана підсумок в царині етики. Мислителі нашого культурного кола, що представляють нерелігійний, світський напрям, - також збагатили нашу етичну думку і свідомість. Проте виховало нас перш за все саме християнство — і в межах основних ідей цієї етики ми хочемо залишитися.

Я вважаю, що шовінізм, національну мегаломанію, ксенофобію, або ненависть до всього чужого, національний егоїзм не можна сумістити з християнською заповіддю любові до ближнього. Патріотизм же - сумістити можна.

Як особлива любов в сім'ї не повинна бути перешкодою для любові до ближнього — так і особлива любов до членів тієї ж самої національної спільності повинна бути підпорядкована цій же найвищій етичній нормі. Патріотизм виникає з любові — і до любові повинен вести; всяка інша його форма — це етична деформація.

«Любов до всього, що польське» — це формула національної, «патріотичної» глупоти, що часто зустрічається. Тому що «польськими» адже були і ОНР, і погроми у

Львові, Пшитике і Кельце, і «гетто» в університетських аудиторіях, і пацифікації українських сіл, і Брестський процес, і Береза Картуська, і табір в Яблонні в 1920 році, - якщо обмежитися лише двадцятьма роками нашої історії. Патріотизм — це не тільки пошана і любов до традиції, але також нещадна селекція елементів цієї традиції, обов'язок інтелектуальної роботи в цьому плані. Провина за помилкову оцінку минулого, за увічнення етично помилкових національних міфів, за те, що служить національній мегаломанії замовчання темних плям нашої історії — ця провина, ймовірно, менша з етичної точки зору, чим практичне спричинення зла ближньому, але вона — передумова нинішнього зла і шлях до майбутнього зла.

Ми не любимо пригадувати, як вогнем і мечем впокорювали ятвягів, - це псувало б нам образ польського народу, який нібито нікого ніколи не впокорював. Ми не любимо поміщати в наших історичних компендіумах зведення про винищення гарнізону Великих Лук після капітуляції — тому що це суперечить рицарсько-гуманістичному стереотипу нашої історії. Ми забуваємо про методи придушення українських бунтів і повстань, про рейд нашого національного героя Стефана Чарнецкого, що винищував поголовно село за селом, аж до немовлят; про божевільний коловорот реваншів і контрреваншів, які складають ось вже років двісті-триста похмурий зміст польсько-української історії. Ми гордимся польською віротерпимістю — але лише мимоходом згадуємо, коли вона кінчилася і як. Ми гордимся трагічною участю польських солдатів в Іспанській кампанії Наполеона — так, як якби Сомос'єрра, розгром солдатів, що захищають незалежність своєї батьківщини, була сторінкою слави, і прагнемо зробити все, що можна, щоб забути про ганьбу Сарагоси або перекрутити цю подію. Про деякі темні сторінки міжвійськового двадцятиріччя я вже згадував.

Не можна нам так поступати! Кожне умовчання підливає масла у вогонь національної мегаломанії, це хвороба; кожне ухилення від визнання власних вин губить національну моральність.

У польській історичній літературі ми маємо дві традиції, одна служить національній мегаломанії, інша — це традиція Жеромського, гірка традиція розрахунків з минулим: тут Сарагоса — і трагедія і національна ганьба одночасно; окупант-австрієць приходить із законодавством, що несе відомий соціальний прогрес; польський селянин часів повстання 1863 року показаний з натуралістичною правдою, наскільки ж далекою від «патріотичних» олеографій; незалежна Польша, її апарат влади страшно — і застережно — звинувачені в «Передні весни». Ми повинні повернутися до Жеромського і до його патріотизму, вираженого в його творчості. Потрібні були парадокси шестидесятих років в ПНР, щоб Анджея Вайду з «патріотичних» позицій атакували саме за те, що він знайшов у Жеромського; щоб творчість автора новели «Розклюють нас круки» стала темою історико-літературних спекуляцій в період настання мочарівщини.

Будемо остерігатися і підозріло дивитися на кожен новий наступ «патріотизму», якщо він полягає в некритичному тиражуванні улюблених гасел національної мегаломанії. За фразеологією і реквізитами, милими серцю поляка, нас підстерігають цинічні соціотехніки, які дивляться, чи клює риба на уланський ківер, на картинку крилатих гусар 16, на куртку варшавського повстанця. «Небезпечна тут прихована сила: засмоктує, як трясовина», - пише Мілош в «Етичному трактаті».

Рідна патріотична фразеологія в офіційній пресі супроводжується вже багато років цькуванням тих, хто наслідують псувати картинку і панорамки, розраховані на дурників. Особливо застрягли у мене в пам'яті нападки на «Поштові варіації» Казімежа Брандиса. Це одна з найзначніших і найрозумніших книг письменника. Ціла зграя «патріотичних» журналістів і критиків кинулася на нього як на того... який сміється і знущається з нашого минулого. Це було вражаюче. Брандис хвилююче зобразив долю польської сім'ї, яка в кожному черговому поколінні підіймається разом зі всією нацією на боротьбу за незалежність батьківщини, — і в кожному поколінні терпить поразку, що зіштовхує переможених на саме дно бідування, хвороб, соціального і психічного краху:

Саме така трагічна правда про долю якщо не цілої нації, то, щонайменше, еліти, що несе в собі її самосвідомість. Я читав цю книгу так, як читаєш реляції істориків про чергову поразку нації, я був майже хворий під час читання, я ще раз переживав трагізм нашої історії. І потім дізнаєшся, що автор «Поштових варіацій»... сміється і знущається. Справді, у кого яке відчуття гумору...

Кампанію цю і інші подібні вели, як правило, ті ж самі журнали і ті ж пір'я, які стали нам відомі в пам'ятному 1968 році. Радянський лакей переодягнувся в уланський мундир...

Над цим слід задуматися: яку функцію повинен виконувати цей маскарад «раковецьких улан»? Кого він повинен обдурити, зловити на «патріотичну» приманку, кого отруїти отрутою шовінізму? Що спільного це має з любов'ю до батьківщини? І до якої батьківщини?

Старе гасло «Бей жида, спасай Россию» (у оригіналі — по-російськи, латинськими буквами, прим. В.Б.) ожило на наших очах. Як при царі, як при охранці. Навіть методи мало змінилися за своєю суттю, хоча «патріотичний» камуфляж в такому масштабі і в такому стилі є чимось новим: ОНР теж був «патріотичний», але цього разу йдеться про державний антисемітизм несuverенної держави. «Рятуй Росію».

Якби це було тільки справою офіційної преси, якби ніхто не клював на цю «патріотичну» наживку, якби не було в польських традиціях тих мотивів, які раптом, як чуйний камертон, починають резонувати, - не було б про що писати і нема з чим полемізувати. На жаль, все йде інакше. Акценти національної мегаломанії і ксенофобії можна знайти також в пресі непідцензурній, а отже, автентичній.

Потрібно тут сказати ясно і чітко: діалог не завжди можливий; часто сама спроба його почати буває ганебною (якщо не є звичайною дурістю). З героями антисемітських витівок в «березневій» пресі не може бути діалогу — так само і з тими, які бачать в цій брудній публіцистиці вираз своїх переконань. У нас немає з ними загальної батьківщини, і ми не хочемо мати з ними взагалі нічого спільного. Але між патріотизмом Слоніського, Осовських, Ясениці (я спеціально називаю авторів, що дуже розрізняються між собою і в той же час схожих по спільному знаменнику гуманізму і патріотизму; найближчих ідейних патронів, - ба більше, співтворців сьогоднішнього руху демократичної опозиції) і «патріотизмом» Філіпських, Гонтажей, Конколей тягнеться величезний соціальний простір, густо заповнений людьми, за яких і йде боротьба: яку батьківщину вони оберуть? Не можна ні в якому разі відмовитися від всіх тих, хто очманів національною мегаломанією і ксенофобією, якщо ненависть і національна зарозумілість ще не деформували остаточно і безповоротно їхні розум і відчуття. Боротьба за зовнішність польського патріотизму буде вирішальною для долі нашої нації - для долі етичних, культурних, політичних.

Ксенофобія і національна мегаломанія взаємно живлять і підтримують один одного. Ми знаємо, як настраждалася Польща від росіян і від німців, - що не виправдує дурості і ненависті у відношенні до цих народів; дурістю і ненавистю чоловік і народ самі собі шкодять. Фашизовані українці дали нам себе відчутти в сорокових роках — але тут взаємний рахунок образ і він вже інший, чим з німцями, хоч це і не допомагає українцям в масовій польській свідомості. Але чому поляк так часто зневажає чеха? Тут видно, як сплітаються ксенофобія і кретинство, щоб разом довести в серпні (1968 року, прим.В.Б..) деяких наших земляків до внутрішньої згоди на те, що суперечило як моральності, так і нашим національним інтересам, - на вторгнення до Чехословачії.

Повернемося до питання про відношення величезної більшості поляків до німців і росіян. Потрібно повторити, що ненавистю і глупотою чоловік і народ самі собі шкодять. Спроба не помічати етичні проблеми там, де вони є, етично розбещує. До німців у нас споконвіку багато претензій. Це німецькі імператори напали на нашу країну, щоб її собі підпорядкувати, а не навпаки. Тевтонський орден Хреста Святійшої Діви Марії був кошмаром для прусів, литовців, помор'ян і поляків. Пруссаки разом з росіянами і —

німецькомовними, що ні кажи, - австрійцями розділили 1-у Річ Посполиту. Зганяння польських селян із землі, «Хаката» 24, національно-релігійні переслідування в захопленій пруссаками частині Польщі були вже першим передвістям того, що відбулося під час другої світової війни. Про колосальність гітлерівських злочинів на польській землі немає сенсу базікати. Повинен був, проте, наступити момент, щоб — якщо ми хотіли залишитися в крузі християнської етики і західноєвропейської цивілізації — сказати: «Прощаємо і про прощення просимо». За ситуації, коли нація була поневолена, це сказав найвищий незалежний етичний авторитет: польська церква. Ці слова — не дивлячись на всі заперечення, обгрунтовані дійсно заподіяним злом, — ми повинні визнати своїми. Щоб їх визнати, достатньо було б їх етичного змісту. Але, окрім етичного змісту, є в них також національний і культурний: як народ, що відчуває свою приналежність до західного кола середземноморської культури, ми мріємо про повернення до нашої ширшої батьківщини, до Європи. Звідси необхідність помиритися з німцями, які в цій Європі вже знаходяться, — і залишаться далі. Те, що Польський єпископат протягнув руку Німецькому єпископату, - було найсміливішим і найдалекогляднішим вчинком в післявоєнній історії Польщі.

Проте звернення єпископата Польщі до єпископату Німеччини ставить перш за все проблему, яку не обійдеш, якщо хочеш залишитися вірним християнству: проблему також і наших вин по відношенню до німців. У Польщі не виносять, щоб питання ставилося так, - і неважко це зрозуміти, тому що пропорції дуже вже нерівні. Не можна, проте, миритися із зневагою власними провинами, навіть якщо вони незрівняно менше чужих.

Ми взяли участь у тому, щоб позбавити батьківщини мільйони людей, з яких одні напевно винні в підтримці Гітлера, інші — в пасивній згоді на його злочини, ще інші — в тому, що не зважилися на героїзм боротьби із страшною машиною терору за ситуації, коли їх держава вела війну. Зло, заподіяне нам, навіть найбільше, не є, проте, і не може бути виправданням зла, яке заподіяли ми самі. Виселення людей з їхніх будинків може бути в кращому разі меншим злом, але ніяк не добрим вчинком. Це правда, що несправедливо було б народу, на який напали два бандити, самому на довершення всього платити всю ціну за це. Вибір виходу менш несправедливого, вибір меншого зла не може, проте, робити нас нечутливими до етичної проблеми. Зло — це зло, а не добро, навіть коли це менше і неминуче зло. Що поробиш: або ти хочеш бути християнином, або ні... Якщо ти християнин, то ти знаєш, що принцип колективної відповідальності не має нічого спільного з етикою, яку ми сповідаємо; що навіть якщо ми вимушені були вибрати менше зло, не можна нам зло називати добром; що спричинення зла створює етичний борг, хоч би той, хто від нас його зазнав, заподіяв нам стократ більше зла, і до того ж лише в слабкому ступені відчував потребу спокутувати його.

Принцип меншої несправедливості, необхідність забезпечити умови життя мільйонам поляків, що вимушено покидають свою батьківщину на східних землях 2-ої Речі Посполитої, - це, втім, єдине виправдання того, що стало. Жодним чином не виправдають цього ні історичні аргументи — вельми сумнівні, як ми далі побачимо, - ні етнічні, за виключенням, можливо, Ополья, що теж дискусійно. Пройдемося по Вармії і по Мазурам, щоб на власні очі побачити, скільки ми там зустрінемо автохтонних поляків, тобто Мазуров і вармяків. Тим тривожніше як симптом отруєння нашої національної етики націоналізмом, що час від часу з'являються статті, автори яких нахваляються, що ще до другої світової війни — отже, до нападу на Польщу, до винищування мільйонів польських громадян німцями, до виникнення проблеми знайти територію для життя мільйонів поляків з східних околиць — політичні групи, з якими ці автори були зв'язані, вимагали Польщі до Одри і Ниси, з Щеціном і Вроцлавом. Це не статті, констатуючі цікавий факт, - це схвалення тодішніх програм, які були планами загарбницькими, такими, що суперечать принципам відносин між народами у дусі християнської етики. Згадувати ці ганебні епізоди ідеологічної історії зі схваленням — симптом етичної дегенерації, а до того ж ще і політична дурість.

У польській свідомості наших історичних відносин з німцями наросла безліч міфів і помилкових уявлень, від яких потрібно колись позбавитися, — в ім'я істини і з метою лікування самих себе: помилкові уявлення про власну історію — це хвороба духу нації, вони служать, головним чином, їжею для ксенофобії і національної мегаломанії.

Майже кожен поляк (навіть освічений!) вірить сьогодні, що ми повернулися після другої світової війни на землі, захоплені у нас німцями. Це може стосуватися Гданьська і Вармії, які від Торунського миру (1466) до розділів належали 1-ій Речі Посполитій — хоч, втім, і Гданьськ і Вармія були і тоді і до кінця другої світової війни в більшості своїй етнічно німецькі. Решта частини Східної Пруссії ніколи польською не була, а німці захопили ці землі не у поляків, а у пруссів — народу, спорідненого литовцям. Польська меншина на цій території (мазури), в масі, втім, що слабо себе усвідомлює, це прийшло населення, переселене, головним чином, Альбрехтом Гогенцоллерном з Польщі; не знав бідолаха, що він повинен реалізовувати ідею *Drang nach Osten* і Пруссію заселяти тільки німцями. Західне Помор'я — етнічно теж не польське, хоча слов'янське — кілька разів уперто звільнялося від залежності від Польщі і створило власну державну організацію, знищену шведами лише в XVII столітті. Пруссаки узяли ці землі, заселені не поляками, у шведів, а не у Польщі. Онімечування Західного Помор'я відбулося без насильства, природним чином. Силезія ще в середні століття стала платити дань Чехії і разом з Чехією увійшла до складу австрійської монархії. Пруссія відібрала її — у австрійців, не у Польщі, - лише в XVIII столітті, коли процеси онімечування Нижньої Силезії, теж природного, такого, що здійснювалося без примушення, зайшли вже далеко. Опольська Силезія і Верхня Силезія зберегли свою етнічну польськість. Організований і в якійсь мірі ефективний натиск, що германізує, на цих землях — це вже друга половина XIX і XX століття.

А ми з свого боку не хочемо сьогодні пам'ятати, що це землі, на яких дві-три сотні років квітнула німецька культура. Ми читаємо зворушливі статейки про силезських Пястів, їх замки і палаци, але ніхто нам не говорить, що вже Генріх Пробус відомий німецьким підручникам літератури як *Minnesanger* (тобто німецькомовний трубадур), що складає на тій же мові, що Вальтер фон дер Фогельвейде, що Герман фон Ауе, тоді як польська лірика виникне і розцвіте лише два сторіччя опісля. Це символічна фігура в історії Силезії.

Після багатьох сторіч розвитку німецької культури пліч-о-пліч з польською в Силезії, в Любушській землі, у Вармії і на Мазурах, в Гданьську (переважно німецькому) — а в Західному Помор'ї відвіку виключно німецькому — нам дісталася в результаті історичних змін багата спадщина архітектури і інших витворів мистецтва і німецьких історичних пам'ятників. Перед лицем людства ми — хранителі всього цього. Звідси наш обов'язок — з повною свідомістю, що ми оберігаємо досягнення німецької культури, - зберігати ці скарби майбутнього, також і нашого.

У Польщі існує міф *Drang nach Osten*, вихоплений з дурної і злочинної міфології вильгельмівської Німеччини. Розправлявся колись з розповсюдженням цього міфу польською публіцистикою Антоній Голубев в «Тижоднику повсехним» в статті дуже мало відміченою, яка, проте, повинна увійти до основного кола читання польського інтелігента. Відомо, що західна межа 1-ої Речі Посполитої була протягом багатьох століть однієї з найспокійніших і самих постійних в Європі. Агресивність держави хрестоносців була лише фрагментом історії середньовічної Німеччини.

Зате не люблять у нас писати і пам'ятати про те, чим ми зобов'язані німцям в області цивілізації і культури. Про те, що черепиця і цеглина, що каменярь, друкар, живописець і гравер, що сотні слів польської мови свідчать, наскільки ми зобов'язані нашим сусідам із-за західної межі. Прекрасні створення архітектури і скульптури, живопису і інших мистецтв і ремесел в Кракові і багатьох інших містах і городках Польщі, не тільки в середньовіччі, але частково і пізніше, включаючи навіть XIX століття, - це в значній частині твори німців, які тут селилися і збагачували нашу культуру. Майже

кожен поляк знає про Віта Ствоша, але не кожен знає, що це був етнічний німець (хвала польській науці, що вона довела це остаточно працями ксьондза Болеслава Пшибишевського), багато хто думає, що він був поляком, і готові дати ляпас кожному, хто це оспорує; ніхто, окрім фахівців, не знає сотень, а може бути, тисяч імен і прізвищ художників-німців, що залишили незгладимий слід в нашій культурі.

Історія повинна бути брамою в майбутнє. Що ми хочемо вибрати як символ для майбутнього: Грюнвальд — або ж Легніцу, де поляки і німці разом перегородили шлях тьмам (сьогодні ми сказали б: кінним дивізіям) хана Батия?. Грюнвальд, зрозуміло, назавжди залишиться в національній пам'яті, але чи повинен це бути тільки Грюнвальд? Що повинно домінувати в нашій свідомості — знищення польської культури гітлерівцями під час другої світової війни або її збагачення Вітом Ствошем і сотнями менш відомих чудових художників? Чи хочемо ми запам'ятати з Освенцима тільки німців-катів або також і тих німців, хоч їх була всього лише жменька, які не тільки як в'язні, але також як члени колективу табору боролися із злом? (Про це пише емігрантський письменник і історик Юзеф Гарліньській в своїй документованій, виданій років десять-п'ятнадцять тому в Лондоні роботі «Освенцим, що бореться» — а польські митники відбирають цю книгу на кордоні.) Чи повинні бути німцями в нашій свідомості тільки гестапівці і «СС»? Хіба не були німцями також герої з союзу «Weisse Rose» з Мюнхена, що зробили в самому серці темряви важку боротьбу, боротьбу проти «своїх», та ще й під час війни?

«Weisse Rose» — це була безрозсудно смілива група справжніх християн, які справою, — такою, на яку вони були здатні, - свідчили, що на відміну від більшості їх земляків в ті роки вони були християнами не тільки по назві, що вони готові були прийняти мучеництво в ім'я істини і добра. Культ їх пам'яті — хоч з Польщею вони не мали безпосередньо нічого спільного — повинен жити і у нас: по-перше, саме тому, що це німці, що це люди, що належать до тієї ж самої нації, що і вбивці мільйонів під час другої світової війни; по-друге, щоб довести до нашої свідомості етичний імператив, який свідчить, що коли твій народ і твоя держава вступають на шлях злочину і зла, твій етичний обов'язок — протистояти цьому, хоч би навіть народ і держава вели в цей час війну із зовнішнім супротивником. Хіба герої з «Weisse Rose» негідні називатися німецькими патріотами? Хіба вони були зрадниками свого народу? Навпаки, це вони врятували залишки гідності і моральних цінностей свого народу — і вони створювали цінності, необхідні для майбутньої Німеччини. У своїх душах вони носили іншу батьківщину, ніж та, в якій вони мали нещастя жити і померти мученицькою смертю.

Страх і недовір'я, які живить по відношенню до німців значна частина поляків, зрозумілі. Було б легковажністю і дурістю припускати, що в німцях, в їх відношенні до нас і взагалі в їх ментальності без сліду зникли токсини націоналізму, що накопичувалися ще з бисмарківсько-вільгельмівської ери, а якщо хочете, то, можливо, і раніше, з початку ХІХ століття. І у в житті сучасної Німеччини немає недоліку у фактах, - що роздуваються, втім, понад міру нашою казенною пропагандою, - які доводять, що ми повинні уважно стежити за станом потенційної готовності частини німців до рецидиву. В той же час, проте, ми повинні зробити максимум можливого, щоб з нашого боку створити оптимальні передумови для примирення наших народів. Перш за все ми багато що повинні змінити в собі самих і в нашій історичній свідомості, щоб це було можливо.

Відносно росіян стан середньої польської свідомості виглядає інакше, ніж відносно німців. До німців накопичилося багато ненависті, змішаної із страхом, - але і пошана. У відношенні до росіян превалує — теж разом з ненавистю (мабуть, значно менш глибоко вкоріненою, чим відносно німців, і менш гострою) і страхом (страх з кошмарних снів про радянські танки, що стріляють в поляків, які збунтувалися) — зневага, відчуття переваги. Звідки воно узялося — біс його знає, але поляки, загалом, переконані, що російська культура нижче польської. Культурна «вищість» і «нижчисть» народів — тема тонка і небезпечна. Народи нагадують у багатьох відношеннях людських осіб. Так само, як для людини, що вихована в християнській етиці і свідомо, осмислено її сприймає,

кожна людська особа має цінність і гідність не менше, ніж інша особа, хоча один розумний, інший дурний, один хороший, інший поганий, - так і кожен народ має свою цінність і гідність, незалежно від того, чи очманілий він в даний момент гітлеризмом, чи багате він має мистецтво і т.д. Я знаю, що у литовців немає поетів масштабу Міцкевича і Словацького, драматургів рангу Виспяньського і т.д. (з «і так далі» краще бути обережним: Чюрленіс належить, на мою думку, до найвидатніших художників своєї епохи), і, не дивлячись на це, я не наважився б відчувати перевагу відносно їхньої національної культури. Тут немає місця для міркувань, чому це так. Можливо, річ у тому, що я знаю: людина, що живе в литовській культурі, знаходить в ній достатню основу, щоб розвинути повноту людяності в собі. Але тим більше дивно, звідки таке часте в Польщі переконання про власну культурну перевагу відносно росіян?

Мати відчуття культурної переваги відносно народу, який дав Достоевського і Толстого, не рахуючи щонайменше двох десятків письменників, які могли б бути гордістю будь-якої європейської літератури, відносно народу Рубльова, Менделєєва, Стравінського, — це, мабуть, величезне непорозуміння. Це народ, який створив билини і великий іконопис ще тоді, коли наша національна література перебувала в повному убозтві, а образотворче мистецтво було в пелюшках. Жоден з польських письменників не зробив такого впливу на літературу Заходу, того Заходу, до якого ми хочемо належати, - як Достоевській, Толстой, Тургенев, Чехов. Ніщо не указує також, щоб духовна культура польських селян була багатша, ніж росіян. Вони лише інші. Є щось гротескове і в той же час плачевне в мегаломанському відчутті переваги багатьох поляків над росіянами.

Цю позицію, втім, обґрунтовують також і з іншого боку. У польській ідеології відвіку, з часів романтизму, мають ходіння концепції, згідно яким російська культура була обумовлена двояко, — і негативно — схрещуванням впливів візантійських і монгольсько-татарських (туранських). Останнім часом можна відмітити в пресі і в безцензурних публікаціях запаморочливу кар'єру концепції Фелікса Кінцевого. Коротко можна сказати, що результатом цього візантійсько-туранського схрещування є культура, в якій підпорядкування особи ієрархічній владі є щось само собою зрозуміле, колективізм панує над «я», етика орди — над етикою особи.

Як завжди у випадках таких узагальнень — в чомусь це вірно, і в той же час дуже вже багато що не сходиться. Традиції московського деспотизму, ймовірно, генетично щось мають в собі від зразка китайської влади, а позиція і роль цара і його двору в цій системі напевно свідомо спиралися на приклад Візантії. Але проти цієї традиції є в Росії інша, традиція духовної незалежності, що починається від князя Курбського або ще давніше: традиція незгоди і пошуків ідейної опори на Заході. Росія декабристів, Герцена, Безкишкина і інших повстанців 1863 року, «Землі і Волі», народників — це не візантійсько-туранська Росія. У наш час росіяни створили нещодавно слово «саміздат» (у оригіналі — по-російськи, латинськими буквами, прим.В.Б.), яким і ми часто зараз користуємося, вони були перші, показали дорогу, заплативши за це велику ціну, а комітет великого Сахарова — натхнення і зразок для нас. У них, до того ж, важче і більше потрібно відваги.

Пам'ятатимемо, що звільнення всієї Центральної і Східної Європи від радянського тоталітаризму залежить головним чином від визвольних рухів в СРСР. Найчисленніший, такий, що грає найважливішу роль, російський народ далекий ще від того, щоб домагатися демократичних законів. Як всякий пригноблений народ він при цьому, природно, особливо деморалізований. Тут понад усе розцвітає нове явище: «радянський» патріотизм (на жаль, з цим явищем можна зіткнутися не тільки у росіян); тут найлегше знайти прихильників політики інтервенцій і пацифікації, політики, що тримає в покорі країна-сателіти; тут будь-яка фраза про те, що самовизначення народів СРСР може стати фактом, народжує переважно гнів. Тим більшу пошану, без гротескового і дурного відчуття переваги, повинні викликати у нас росіяни, і тим більше живе братерство повинне об'єднувати нас з росіянами, які борються за свободу. Ще кілька років тому і в Польщі не

багато було відважних, готових протистояти поліцейській і тоталітарній системі, а якщо злічити росіян, які зважилися на це, якщо порівняти репресії, що послідували, у них і у нас, можна виразити лише здивування і пошану.

Їм важче, ніж нам, бо за ними — десятиліття найкривавішого в світовій історії внутрішнього терору, за ними — страшна і в значній частині кривава негативна селекція, що здійснюється так давно, а караючі репресії б'ють по ним сильніше і безжалісніше.

Ми, поляки, коли йдеться про росіян, не хочемо також пам'ятати, що хоча СРСР — спадкоємець і продовжує прагнення і навіть стиль царизму і тому російський націоналізм грає величезну роль в радянській експансії, в той же час советизм, намагаючись знищити національну самосвідомість поляків, литовців, латишів, українців, грузин, вірмен і т. д., з великою силою знищує також національну самосвідомість, традиції, культуру росіян. Советизм — грізний і вбивчий як для поляків, так і для росіян.

Особливе місце в нашій свідомості повинні займати литовський, білоруський і український народи. Тут слід ще раз нагадати проповідь ксьондза Яна Зеї в соборі св. Яна у Варшаві 17.IX.1975 року, яка — я вірю в це — є фактом історичного значення не тільки в етичному аспекті, хоча в ній йшлося про етичні принципи. Це народи, століттями пов'язані з нами загальною долею. Проте ми мало усвідомлюємо те, що вони менше хвалять цю спільність доль, ніж ми. Полонізація шляхетських еліт в Литві і на Русі зіштовхнула ці нації в ряд «неісторичних» народів, які лише в другій половині XIX століття насилу почали створювати свої нові еліти, інтелігенцію.

Полонізація була, правда, процесом природним, без використання сили — але вона була також і катастрофою, що затримала утворення націй *sensu stricto*. Це легко не забувається. Українці пам'ятають дуже навіть добре століття XVII і XVIII, а це означає, що пам'ятають страшні, варварські польські пацифікації козацьких бунтів і українських селянських повстань, але не хочуть пам'ятати про жахи винищення ними поляків і євреїв в 1648 році і про уманську різанину. Поляки — навпаки. 1-а Річ Посполита не залишила дуже хороших спогадів.

2-а Річ Посполита цього не виправила. Навпаки. Польсько-литовський конфлікт через Вільно, дійсно, важко було вирішити. Обидва народи відчували свій емоційний зв'язок з цим містом — тоді як (ми рідко про це пам'ятаємо), принаймні, південно-західну Віленщину разом з Вільно здебільшого населяли поляки. Рішення у формі федерації, до якого прагнув Пилсудській, мало хто хотів, остаточно його зробили неможливим польські націоналісти. До цих пір литовці живлять до нас пекучу ненависть за Вільно, помножену пам'яттю того ідіотичного року, коли по вулицях польських міст йшли маніфестації, що скандували: «Вождь, веди нас на Ковно!», неначе в польському національному гербі був не білий орел, а Козлятко Кретинятко. Ми до цих пір живимо до литовців неприязнь за те, що вони дали під час другої світової війни колабораціоністські формації, що особливо допікали поляків (ще більше — євреїв). Це замкнене коло ми повинні розірвати! Коли в Каунасі нещодавно виникли хвилювання на національно-релігійному ґрунті, настрої солідарності (на жаль, тільки настрої) були в Польщі загальними. Можливо, це хороша ознака на майбутнє.

З м'якими, тихими білорусами ми ніколи не мали таких гострих конфліктів, як з українцями. Стоїть, проте, пригадати, що 2-а Річ Посполита теж немало провинилася перед білорусами, це стосується тенденцій полонізації, головним чином, дискримінація білоруських шкіл. Ми повинні прагнути, щоб такого роду явища не повторювалися.

Найгірше було з українцями. Першою війною 2-ої Речі Посполитої була — про що не кожен пам'ятає — польсько-українська війна в Східній Галичині. Львів, місто, в якому польське населення явно перевищувало українське, зрісся в ході століть з історією і культурою Польщі до такого ступеня, що важко було собі уявити у той час відмову від нього. Вирішила справу сила. Це сумно, але не незвично в історії, коли два народи не знаходять іншого вирішення конфліктів, окрім війни. Рахунок образ, заподіяних українцями, починається пізніше. Український визвольний рух, що невпинно

стимулюється, — що тут приховувати — українськими націоналістами, які фашистують, шукають підтримки то в Німеччині, то в недоброзичливої до нас Празі, був важкою проблемою для 2-ої Речі Посполитої. Проте ж воєвода Юзевській на Волині умів розряджати напругу і для блага Речі Посполитою підтримувати культурні почини українців. Ігнорування національних і культурних потреб українців було дорогою в нікуди. Паціфікації — так, як вони робилися — наша ганьба, незалежно від того, наскільки важку ситуацію створювали актами терору і саботажу українські націоналісти. Для майбутнього обох народів краще було б, якби період 2-ої Речі Посполитої залишився в пам'яті українців як епоха, коли в Східній Галичині і на Волині процвітали українські культурні установи під заступництвом Республіки, з українським університетом перш за все у Львові. Такий підсумок приносив би плоди і сьогодні і в майбутньому обом народам. Трапилося інакше.

Друга світова війна не в рівній мірі збільшила рахунок вин, якими обидва народи взаємно один одного докоряють.

Зате відразу після закінчення війни, коли загони УПА після поразок, нанесених їм радянською армією, були відкинуті на південно-східну периферію польського протекторату і розгорілася війна в Бещадах, зародився план вирішення проблеми, яку представляв український партизанський рух на цих землях, шляхом перетворення їх в пустелю, тобто шляхом виселення лемків і розсіяння їх по Польщі. Це був диявольський помисел, що народився напевно в голові якого-небудь «радника» з КДБ, що талановито застосував римський принцип *divide et impera* і що знав куди масштабніші прецеденти у власній країні.

Ще тільки декілька слів про наші відносини з чехами, хоч про це вже згадувалося. У чехів немає ніяких підстав вважати, що їх совість по відношенню до нас абсолютно чиста. Одностороннє рішення за допомогою озброєної сили проблеми Заользінської Силезії в мить, коли саме існування польської держави в 1920 році було під загрозою, не приносить чехам честі. Але, не дивлячись на це, участь Польщі в розділі Чехословачії разом з Гітлером було ганебною. У 1968 році, тобто 30 років опісля, польські війська взяли участь в окупації Чехословачії. У прекрасному зонгу про Градец Кралови, який співають з 1968 року до цього дня в кругах польської опозиційної молоді, вірно сказано в публіцистичній останній строфі: «Не по твоєму наказу чоботи гуркотять знову, але що ж ти зробив, але що ж ти зробив для Градця Кралова?» Польський народ не може відповідати за владу, нав'язану нам чужими і що спирається на чужу, головним чином, силу, але той факт, що у великій країні з прекрасними традиціями боротьби за «нашу і вашу свободу» голос протесту підняли тільки Ежі Анджеєвській і Зигмунт Міцельський в своїх листах до чеських і словацьких братів і маленька групка студентів у Варшаві, що намагалися поширювати листівки з протестом, не робить честі нам, які боялися. Гірше: можна було зустріти людей таких нерозумних, що вони схвалювали це вторгнення, безглуздо бовкаючи або про німецьку загрозу або про ворожість чехів по відношенню до нас... Національна мегаломанія і ксенофобія знов привели до того, що ми опинилися нездатні на солідарність з тими, хто повинен бути нам завжди, а вже особливо тепер особливо близький, - з братами із-за Судетів, із-за Ользи, із-за Карпат.

Кожен поляк повинен сьогодні розуміти, що існують два резони, по яких наші традиційні фобії і мегаломанії відносно всіх народів, що оточують нас, самогубні. Етичний резон і політичний резон. Резон етичний — та обставина, що ми вже у великій мірі отруєні советизмом, що нам загрожує втрата духовного зв'язку з нашим минулим і з культурою Заходу, з етичними традиціями християнства. Те, що раніше було темною плямою на нашій історії і національній ментальності — і подібні плями можна відмітити у багатьох інших народів, - сьогодні може виявитися передвістям смерті і розкладання. Політичний резон говорить нам, що від загрози смерті і розкладання ми звільнимся або всі разом — як народи СРСР, так і народи, від СРСР залежні, — або ніхто. Нікчемно мала

вірогідність того, що хтось зможе примусити тоталітарний і такий, що тримає в покорі народи СРСР советизм випустити з кігтів свою здобич, який ми сьогодні якоюсь мірою є.

Антисемітизм — це настільки особливий вид ксенофобії, з настільки відмінною функцією і роллю в історії, що вимагає окремої розмови.

Перш за все питання: що таке ксенофобія? Коли в Польщі жили люди, що відрізнялися всім: мовою, національним самовідчуттям, релігією, традиціями, звичаями, часто одягом і т. д., і антисемітизм був направлений проти них — це була, звичайно, ксенофобія. Коли антисемітизм був направлений також і проти людей, що не відрізняються мовою і одягом і що відірвалися вже від релігії своїх предків, - можна було думати, що це відбувалося все ж таки унаслідок їх дійсної або вигаданої солідарності з тими колишніми — і це все ще була ксенофобія. Коли, проте, антисемітизм переносився на людей, часто вже в декількох поколіннях полонізованих, що у багатьох випадках сповідають не формально, а фактично ту ж саму релігію, що і більшість поляків, на людей, пройнятих до мозку кісток польською культурою, а що часто навіть мають за спиною роки боротьби за незалежність і свободу Польщі — це вже більше і гірше, ніж звичайна ксенофобія, яка є явище негативне і небажане, але таке, що не обов'язково все ж таки граничить з суспільною психопатологією.

Єдиною можливістю обґрунтування такого антисемітизму є расизм — часто підсвідомий, вголос не висловлюваний. Переконаність в меншій, неповній цінності людей унаслідок їх біологічних, расових ознак знаходиться, проте ж, в непримиренній суперечності з нашою християнською етичною спадщиною, із заповіддю любові до ближнього і із заповітом Павла — «немає ні Елліна, ні Іудея».

У практиці відома ще одна спроба обґрунтування антисемітизму — релігійна, псевдохристиянська. Те, що євреї відкинули Христа і навіть прийняли на себе і нащадків Його кров, пролиту під їх тиском, нібито повинно мати для євреїв той же результат, що і первородний гріх людства, отже, іманентне зло, яке вони прийняли в себе. Конструкція ця — скоріше справа рук темного натовпу, чим теологів, і абсолютно антихристиянська. Християнство не знає ні колективної провини, ні спадкоємства провини, ні колективної відповідальності за провину. Первородний гріх в християнській теології пов'язаний не із спадкоємством провини, а з псуванням людської природи. Так, можливо, євреї, згідно цієї концепції, мають людську природу удвічі зіпсовану? У такому разі як ближні вони повинні бути предметом особливої турботи, а не переслідувань — хрещення ж остаточно змивало б це псування, що для ендецького і оенерівського темного натовпу — концепція неприйнятна. Але 2-й Ватиканський Собор, після багатьох сторіч терпимості церкви по відношенню до цієї позиції і навіть фактичного, хоч і обережного її прийняття, відкинув і такий варіант обґрунтування антисемітизму. Шкода, що так пізно, але краще пізно, ніж ніколи. Істотний компонент християнської етики, засвоєної як віруючими, так і невіруючими, - це переконання, що людину можна оцінювати тільки по її вчинках, що всі люди в цьому відношенні рівні (віруючі додають: перед Богом) і що ніяка оцінка вчинків людини не може скасувати заповіді любові до ближнього.

Проте ж в християнському ось вже багато століть польському народі антисемітизм укорінявся настільки, що це турбує.

Антисемітизм — або антисемітизми? Ми добре знаємо, наскільки вони різноманітні: від відчуття переваги і презирства (це особливо гротесковий вид ксенофобії — стосовно народу, який відкрив або винайшов єдиного, всеосяжного, всемогутнього, чисто духовного Бога; який дав стільки великих учених, художників, письменників, скільки не дав пропорційно, мабуть, жоден народ світу; який явив зразок нелюдської непохитності, тисячоліттями зберігаючи в найнесприятливіших умовах свою релігію, культуру, національну самосвідомість) через такі варіанти, як відчуття загрози і витікаючу з цього дискримінацію різного роду, і аж до ненависті, що вивільняється в масових вбивствах. Не можна сказати, що все це одне і те ж — різниця величезна, проте, мають рацію і ті, які указують, як легко «помірні», «добродушні» форми антисемітизму стають

живильним розчином для форм найгрізніших. І всі вони — хоч і по-різному — непримиренно протирічать заповіді любові до ближнього.

Історія Польщі століттями була в цьому відношенні однією з прекрасних (відносно) в Європі. Безлади і інші відштовхуючі явища в Речі Посполитій траплялися, проте ж не в таких масштабах, як при середньовічних погромах в Західній Європі. Освічені королі і правляча еліта уміли розумно управляти співіснуванням народів в Речі Посполитій. Павло Ясеніца в «Польщі Ягеллонів» із справедливою гордістю указує на братів Юзефовичів, з яких один, вихрест, засновник роду Юзефовичів-Глібницьких, став одним з вищих сановників Речі Посполитої Обох Народів, а інший, залишившись при іудейському віросповіданні, був посвячений Зигмунтом Старим в лицарі. У золотому столітті все це було ще можливо: євреї, що посвячуються в лицарі, селянин, — один з провідних поетів епохи, міщани в інтелектуальній і навіть в політичній еліті.

Не дивлячись на подальший занепад держави і нації, лише друга половина XIX століття принесла з собою початок «сучасного» антисемітизму («сучасного» — тобто що виходить за рамки і антипатії до чужого віросповідання) і шляхетського відчуття непорушності станових бар'єрів. Це було вже тоді, коли в період боротьби за незалежність сформувалася традиція, пов'язана з ім'ям офіцера Повстання і Легіонів Берко Юсельовича, полеглого під Коцком в 1809 році (менше пам'ятають про солдатів його полку, що віддали життя в 1794-му при обороні варшавської Праги), і його ровесника і земляка з Литви Янкеля з «Пана Тадеуша»; традиція рабинів Мейсельса і Цілкова, що запроваджували польську мову в синагогах, солідарних з польським духівництвом в боротьбі проти російських окупантів; традиції маніфестації на Краківському передмісті в 1861 році, коли після залпу, від якого впав чернець, що ніс на чолі ходи хрест, молодий учень школи рабина Ланди підняв цей хрест («хрест поляків», - читаємо ми в тодішніх повідомленнях), щоб лягти від наступного залпу; традиція євреїв — офіцерів і солдатів повстання 1863 року. Традиції ці завжди були гальмом для польського антисемітизму, але, на жаль, недосконалим, не дивлячись на те що вони були підтримані традицією польських патріотів єврейського походження, що боролися за польську культуру і науку, за польську освіту за часів розділів Польщі, а пізніше участю євреїв в озброєному виступі Легіонів. Болеслав Прус геніально відчув цей процес, коли на порозі нової епохи, викликаною індустріалізацією в Царстві Польському, шляхи тих, хто був разом в 1863 році, розходяться, коли євреїв відштовхують від польськості; для доктора Шумана, врослого в польську культуру, - це трагедія; для Шлангбаума, що не асимілюється в такому ступені, це передумова, щоб відчувати себе чужим. А ми пам'ятаємо, що вони обидва — як Вокульській! — повстанці 1863 року.

Антисемітські настрої, що все більш охоплюють польську міщанку і розпалювані провокаціями охоранки і в інших частинах імперії царів і в Царстві Польському (зараз вже більш менш відомо, хто організував хвилю погромів після 1905 року і звідки пішли в світ «Протоколи Сіонських мудреців»), увійшли до ідеології і практики ендеків, поступово загострюючись і все більш дегуманізуючись: від гасел економічного бойкоту до вислову сумнівів, чи може мати громадянські права єврейська меншина, і нарешті до кривавих погромів в містечках і у вищих учбових закладах — інакше кажучи, від Національної ліги через Національно-демократичний рух і Табір Великої Польщі — до ОНР і младоендецьких груп. У пресі ОНР стали чути навіть голоси, що пропонують знищення євреїв в Польщі.

На жаль, опір польського суспільства був дуже слабким. Головна, найавторитетніша партія польських лівих, ППС, сильна в робочому середовищі, була слабка в учбових закладах, звідки головним чином і набиралися бойові групи ОНР. Ліва і ліберальна інтелігенція наважувалася висловлювати солідарність з жертвами бойовиків, але це були переважно акти індивідуальної відваги (цікаво, що траплялися вони і серед старої ендецької професури). Влада, що все більш еволюціонувала після смерті Пілсудського до правих, що фашистували, не дуже вже енергійно перешкоджала

скандалам, що лагодяться частково групами, які знаходяться в опозиції проти санації, частково, проте, її союзниками (ОНР «Фаланга»). Католицька церква дивилася на це байдуже (за винятком таких волаючих випадків, як побиття в костьолі ксьондза Пудера, нововисвяченого), і навіть частина католицької преси (наприклад, «Мали дзеннік») підтримувала антисемітизм.

І тут наступила війна і окупація, разом з жахливим гітлерівським геноцидом євреїв. Оцінка іспиту, який тримали в цій ситуації поляки, не може бути, на жаль, простою і однозначною.

На Заході, головним чином, серед євреїв, уражених трагедією винищення мільйонів, з'явилися безвідповідальні і такі, що майже нічого не мають спільного з дійсністю звинувачення польського народу у співучасті. З'явилися навіть образливі визначення, як «нація шмальцовників» («шмальцовниками», від німецького «шмальц» — «хабар», називали в роки окупації тих, хто брав викуп з євреїв за недонесення на них в гестапо, - прим.В.Б.). Антиполонізм повинен вважатися не менш ганебним, чим антисемітизм. Фраза «всі поляки — антисеміти» або «всі поляки — п'янички» рівнозначна фразі «всі євреї — шахраї».

«Шмальцовництво», тобто шантаж євреїв, що ховаються, і співпраця з гестапо в їх винищенні, в чому дорікають полякам Захід і багато євреїв, - явище маргінальне. Кожне суспільство має своїх злочинних маргіналів. Для євреїв це були маргінали такі грізні, що багатьом вони затулили собою решту всієї Польщі. Важко дорікнути в деформації зору людей, які декілька років були об'єктом полювання. Потрібно, проте, пам'ятати, що гестапо, користуючись зрадниками, не тільки вилловлювало євреїв, що ховалися, але і розконспірувало цілі загоны підпільної армії (пор. провал диверсійного загону Головного командування Армії Крайової «Оса — Коса») і діячів навіть такого рангу, як головний комендант АК «Грот»-Ровецький. Отже в принципі йшлося не про антисемітизм, а про огидливу діяльність, направлену проти всіх, кого висліджувало гестапо.

У полемічному запалі проти несправедливих думок про відношення польського суспільства до євреїв пропаганда ПНР узагальнено стверджувала, що така позиція всіх євреїв на світі, але це брехня з антисемітською тенденцією, брехня, розрахована на погану інформованість. Список поляків, нагороджених ізраїльською медаллю «Праведний серед Народів», довгий і напевно не закінчений. Він свідчить, що євреї в Ізраїлі оцінюють заслуги поляків в справі порятунку євреїв в Польщі під час другої світової війни. Більш того, присуджуючи недавно цю медаль колишньому шефові керівництва Підпільної Боротьби, інститут Яд Вашем, який вирішує питання про присудження нагороди, як обґрунтування офіційно вказав на заслуги польської підпільної держави в цій справі. Єврейські учені, такі як Філіп Фрідман, внесли істотний внесок до з'ясування правди про участь поляків в порятунку євреїв. Антиполонізм серед частини євреїв на Заході не можна приписувати всій спільності — як не можна цілому польському народу приписувати антисемітизм.

Потрібно, проте, з боєм, але відважно сказати, що правда в цьому питанні не здається такою простою і ясною, як це часто представляють. Не у переслідуванні і висліджуванні євреїв, що ховаються, винні поляки головним чином (хоча були серед них і такі), а в байдужості. Це правда, що потрібний був буквально героїзм, щоб рятувати євреїв. Я знаю людей, яких німці схопили із зброєю в руках і які, проте, вижили в концтаборах, - але не знаю жодної людини, що вкривала єврея, яка була би спійманою на цьому і залишилася живою, і я не чув про таке. Більш того: солдат АК знав, що якщо його заарештують, його чекають тортури, можливо, заарештують його дружину, напевно його незабаром розстріляють; але він міг розраховувати, що маленькі діти уціліють. Хто вкривав єврея, не міг розраховувати і на це. Французи і голландці не платили такої ціни — і, не дивлячись на це, їхні успіхи в порятунку євреїв не надмірно великі, а провина французів при видачі євреїв навіть, можна сказати, значна. Зусилля польського суспільства в справі порятунку євреїв були великі, гідні пошани, щедро сплачені кров'ю

— і небезуспішні. Мова не тільки про окремих осіб і сім'ї, що рятували своїх друзів, - діяли такі організації, як Рада допомоги євреям, що користувалася підтримкою і допомогою польської підпільної держави. Позиція польських властей в цій справі була ясною. Я вважаю, проте, що значна частина суспільства була байдужа до винищення євреїв і що провину за це несе, зокрема, і передвоєнний антисемітизм. Та що там, конспіративна преса крайніх правих залишалася антисемітською навіть під час війни! Більш того, хіба ми не чули під час окупації фразу: «Після війни Гітлеру буде поставлений пам'ятник!»? Якби перед війною не отруювали польський народ антисемітизмом, напевно менше було б байдужих. Не було б, можливо, і тих покидьків, які в містечках Мазовша займалися грабунками і розбоєм, коли з гетто вивозили людей, їх співгромадян, про це писав відкрито — протестуючи і загрожуючи репресіями — «Інформаційний бюлетень», офіційний орган АК.

Історія антисемітизму в Польщі на цьому не кінчається. Відразу ж після війни всю країну потрясло повідомлення про келецький погром. Багато що указує на те, що це була провокація НКВД і служби безпеки. Потрібно було думці Заходу представити Польщу як країну гітлеризовану, в якій тільки комуністи можуть встановити порядок. Але стовідсоткових доказів ми не маємо, і якби навіть вони знайшлися — залишається фактом, що такого роду провокації вдаватися можуть тільки тоді, коли падають на підготовлений ґрунт.

Сталінські роки дали стимул антисемітизму. Трапилося те, що можна було передбачати: перед війною, як це зазвичай буває з безтериторіальними меншинами, що піддаються різній дискримінації, крайні інтернаціоналістичні ліві були популярні серед єврейської молоді і інтелігенції — і в апараті нової влади, а особливо в апараті придушення (назвемо речі своїми іменами: у апараті безпеки) опинилися чимало євреїв або людей єврейського походження. Хто знає, чи не сприяв такому явищу і макіавеллізм, що йде з Центру в Москву; меншини добре підходять для такої ролі завдяки їх відчуженості (пор. криваву роль поляків, євреїв, латишів в ЧК), а у разі чого добре підходять і для ролі козла відпущення.

Це явище — участь значної частини уцілілих польських євреїв, а також поляків єврейського походження в службі безпеки, а втім, і у всьому апараті комуністичної влади — наклалося на пам'ять 1939 року, коли значна частина єврейського населення східних околиць Польщі з демонстративною — недовгою — радістю вітала крах Республіки і радянську окупацію. Не можна, проте, пам'ятати тільки про це і забувати, наприклад, про героїчні акти лояльності вождів Бунда Альтера і Ерліха по відношенню до Республіки і про їх протест проти радянських властей. Вони заплатили за це життям — і не увійшли до пантеону польської пам'яті.

Жовтень 1956 року показав, проте, - не дивлячись на одиничні ексцеси, - що антисемітські мотивації не так сильні, щоб викликати стихійні і небезпечні суспільні дії, хоча вони тліють і донині. Проте якийсь час опісля була організована спроба використовувати цей мотив в політичній боротьбі. Група, що йде до влади під керівництвом Мечислава Мочара, кинула спочатку напівявно, в 1967-му явно, а в 1968-му з барабанами і фанфарами — гасло антисемітизму (під прикриттям гасла боротьби, щоб збити з пантелику, з сіонізмом). Це був, втім, цілий комплекс пропагандистських прийомів, які соромно назвати ідеологією, але спожитих в цій ролі: «патріотизм», що підіграє національній мегаломанії («Ми, поляки, - хоробрі вояки», - як в дитячій лічилці), курс на некритичне відношення до національних міфів, спроба привласнити їх собі, апеляція до середньої ментальності ветеранів, мілітаризація уяви, пропаганда репресивних дій органів правопорядку, ксенофобія, направлена, зокрема, проти наших зв'язків із Заходом і проти солідарності з чехами і словаками. Певні успіхи були досягнуті, але якраз не в антисемітській кампанії. Можна було побоюватися, що вона більше сколихне суспільство, яке, проте, реагувало апатично і обережно, а в досить значній частині — недоброзичливо, навіть вороже. Сам факт, що це йшло зверху, прирікав акцію на лише

посередній успіх. По суті справи виявилось, що тільки партійний актив і апарат (плюс прибудови такого типу, як, наприклад, «ПАКС», з оенерівськими традиціями) зацікавилися цією справою, на тій же основі, на якій до війни польський дрібний буржуа ненавидів єврея-конкурента. Місце дрібної буржуазії зайняло темне партійне чиновництво, що ненавидить конкурента на бюрократську посаду, — що в 1968 році було ще актуальне. Особливо вороже в своїй масі прийняла антисемітизм польська молодь.

Викидання з Польщі у 1968 році тисяч євреїв і поляків єврейського походження — одна з ганебних подій в історії нашої країни. Радянський поліцейський антисемітизм, що чманів в СРСР тоді, коли в ПНР його ще ніщо не провіщало (зокрема, знищення значної частини єврейської інтелігенції у СРСР, зокрема майже всіх письменників, що писали на мові ідиш), був тепер щеплений нам. Не випадково через декілька місяців всі головні «березневі» партійні публіцисти були нагороджені Золотими знаками Товариства польсько-радянської дружби. Окрім незліченного морального збитку, який заподіяли ці люди і їх союзники з апарату, потрібно відзначити і збиток обчислений: виїзд з Польщі тих, чий нерви не витримали, - і серед них багатьох незамінних фахівців.

У мене немає спільної батьківщини з березневими публіцистами і апаратниками, що організували в 1968 році антисемітське цькування. Мені соромно за ветеранів із Збовіда, які дозволили, щоб їх минуле використовували як фірмовий знак цієї мерзоти. Були серед них, на жаль, мої товариші по зброї, різного рангу, з АК.

У парі з різними варіантами ксенофобії йде національна мегаломанія. «Ми, поляки, - хоробрі вояки». Ми нібито незрівнянно кращі, розумніші, талановитіші і т. д., чим всі народи миру, а особливо ті народи, які живуть ближче до нас. Вже ксьондз Дембленцький написав на цю тему масу дурниць на початку XVII століття і так це продовжується і розвивається. У безнадійній міжнародній ситуації, після поразки повстання 1830 року, розцвів польський месіанізм. Найбільші наші поети і мислителі захопилися цією ідеєю. Була в ній справжня велич, окрилена їх генієм. Думаю, що воно зіграло якусь роль, допомагаючи пережити саме ту поразку, хоча ще питання, чи не послужило причиною подальших. Але спадок, який до цього дня зберігся в середній ментальності більш менш освіченого поляка після цих романтичних зльотів, — плачевний: це відчуття якоїсь особливої переваги тільки на тій підставі, що ти поляк, переваги, часто приправленої релігійною екзальтацією. Можливо, втім, екзальтація — дуже велике слово: це скоріше карикатура екзальтації, вічний театр з національно-релігійним реквізитом.

Варто і слід звернути увагу на переплетення національних і релігійних мотивів в цій позиції (вона має, втім, ту хорошу сторону, що патріотична партійно-збовидівська тріскотня слабо доходить до суспільства). Що означає «поляк-католик», про це писав детально, компетентно і точно Богдан Цивіньській в книзі «Генеалогії непокірних» 76. Проте я хотів би звернути увагу на деякі аспекти цієї проблеми, тому що для відповіді на питання «патріотизм — але який?» вони мають принципове значення.

Гасло-твердження про нероздільність польськості і католицизму може інтерпретуватися по-різному. Зазвичай його проголошують без уточнень — і це робиться так часто, що можна углядіти в цьому метод. Оскільки гасло це в найбільш нав'язливій інтерпретації може означати, що той, хто не католик, той не є повноцінний, абсолютний поляк (якщо взагалі поляк *sensu stricto*), то слідувало б кожного разу, користуючись їм, чітко позначати, чи йдеться про таке розуміння. Недавно можна було прочитати про нерозлучність польськості і католицизму в статті ксьондза Сроки в Гданьському виданні «Братняк». Автор, до якого я звернувся особисто, відповів, що я не так зрозумів — він мав на увазі, що католицизм зробив такий великий і багатобічний вплив на польську культуру, так в неї уріс, що культура ця не може бути відірвана від католицизму, не переставши бути собою. Теза цілком розумна і нікого не повинна зачіпати, хоча могла би бути предметом дискусії. Можна було б, наприклад, запитати, знаючи, яке сильне православ'я визначило культуру Росії: а що, якби раптом релігійне відродження там здійснилося б

шляхом возз'єднання із столицею Петра, - що ж, російський народ перестав би бути собою? Або — узагальнюючи — католизація якого-небудь нехристиянського народу повинна викликати втрату їм своєї національної зовнішності? Але залишимо цю дискусію осторонь — мене більше цікавить перша інтерпретація польсько-католицького гасла, досить поширена, як мені здається, усюди, де ми зустрічаємося одночасно з ксенофобією і національною мегаломанією, і живлена неуточненими фразами, які ми тут обговорюємо.

У цьому тлумаченні — брехня і погана послуга національній традиції і сьогоднішньому стану національного самовідчуття. Тому що від національної традиції відчужуються величезні і важливі її області, а від сучасного національного життя — ті люди, які католиками себе не відчують.

Що було некатолицького в польській історії і традиції? Залишаючи осторонь епізоди, які мало вплинули на хід нашої історії, — наприклад, польських гуситів, - потрібно почати з польської традиції реформації і протестантства. У XVI і XVII століттях це традиції важливі — традиції Миколая Рея і польських аріан, співіснування різних віросповідань у взаємній терпимості, закріплене актом Варшавської конфедерації. Бували і протестанти серед наших національних героїв (приклад: генерал Совінській), бували і пастори серед національних польських діячів. Вірно, що католицька церква зіграла велику роль в підтримці польськості, особливо в пруській частині розділеної Польщі і на далеких околицях під владою Росії. Але в Цешинській Силезії і на Мазурах польськість підтримували євангеліки і їх пастори. Останнім актом героїчної національної позиції польських євангеліків було мучеництво непохитних пасторів і діячів в період гітлерівської окупації. Символічне тут прізвище Бурше, але воне не єдине. Внесок польських протестантів в польську культуру і в боротьбу за національне буття такий великий, що всякі спроби виключити їх з нашої польської національної спільності повинні народжувати різкий протест.

Так само не можна погодитися із запереченням живої і багатой участі в польській культурі з часів Просвіти, а особливо інтенсивно з часів позитивізму, людей позасповідного світського напрямку, часто атеїстів, іноді агностиків, серед них більшості героїв книги «Генеалогії непокірних» Богдана Цивінського і їх продовжувачів. Важко уявити собі польську культуру останнього сторіччя без Едварда Абрамовського і подружжя Давид, без Вацлава Налковського і Йгнаці Радлінського, без Стефана Жеромського і Анджея Струга, без Стефана Чарновського і Тадеуша Котарбінського, без Едварда Ліпінського і Марії і Станіслава Оссовських, без Антонія Слонімського і Марії Домбровської, без Лешека Колаковського. А це лише імена-сигнали, цілі школи, що представляють часто і напрями польської думки, сотні імен поляків, що внесли величезний і незнищений внесок до польської культури.

Один з варіантів ксенофобії — це культ «свого», «нашенського», що протистоїть «модам», що йдуть ззовні (головним чином із Заходу). Забавність цієї позиції полягає в тому, що її прихильники, як правило, проголошують одночасно тезу про наш зв'язок з культурою Заходу. Дивний зв'язок, який повинен полягати в самоізоляції.

Неначебно прихильники цієї позиції вважали, що зв'язки зв'язками — але хорошого помалу. Позиція смішна і безглузда. Ніякій культурі ізоляція не принесла нічого доброго. Поляки в цьому переконалися на власному прикладі. Від братів чехів ми узяли християнство, прищеплене потім у нас і тими ж чехами, і німцями, і іншими людьми із заходу. За наукою поляки їздили до Парижа, Праги, в італійські і німецькі університети, спочатку це був тонкий струмочок, що постійно розширювався з користю для нашої культури. Західні ментори, німці і французи, учили нас споруджувати романські, а пізніше готичні храми, повні скульптур і картин, творів цехових художників німців. Щепилися в Польщі і звичай західноєвропейського лицарства. Запрошені із заходу ордени насаджували цивілізацію і культуру. В кінці XV століття ми почали черпати повними жменями з Італії, що переживала Ренесанс, а за тим зі всієї ренесансної Західної Європи, запрошуючи звідти художників, письменників і учених. Вся польська еліта вчилася в

західноєвропейських університетах, головним чином в Італії і в Німеччині. З Німеччини прийшла Реформація, яка збагатила польське розумове життя. З близького турецько-татарського Сходу польська шляхта узяла костюми, інтер'єри, зброю (і, на жаль, варварський звичай садити на кіл). У польській літературі з XVI століття неозброєним оком видно стимули, що йдуть з Італії, Німеччини, Франції, Іспанії. Лише XVIII століття принесло з собою ослаблення цих зв'язків і ослаблення імпорту культури, з трагічним для Польщі результатом. На щастя, вже з середини XVIII століття зв'язку ці знову посилилися, польські художники знову їздять вчитися до Італії, освічена частина аристократії звертається до Заходу не тільки за фраком і париком, але і за думкою Просвіти, яка розцвіла у нас Едукаційною комісією і реформами Великого Сейму. І з тих пір ми черпаємо далі повною жменею: із заходу приходить романтизм і позитивізм, символізм і імпресіонізм, експресіонізм і футуризм.

Це речі відомі і очевидні, але весь час доводиться про них нагадувати. Польська культура розцвітає завжди в симбіозі з цими стимулами, а не у опозиції до них. Рідко коли ми черпали так рясно, як в XVI столітті, - і з таким прекрасним успіхом для національної культури. Міцкевич весь пройнятий західним романтизмом, — і в той же час оригінальний, творчий, незвичайний. І так далі. Переривання таких зв'язків може загнати нас лише в неосарматизм, подібний сарматизму саксонської епохи.

Боляче буває, що ми значно більше узяли, ніж дали. Правда, в загальній європейській культурі враховується не тільки експорт, але і сам факт створення оригінальних цінностей. Проте ми хотіли б брати участь в європейському синтезі не тільки самим фактом наявності у нас багатой культури. За небагатьма виключеннями, наші впливи — лише регіональні. Багатьом зобов'язані нам українці, білоруси, литовці, мало — французи, англійці, німці, італійці. Наскільки ж в кращій ситуації знаходяться росіяни — з Достоевським і Толстим, із староруським іконописом... Думаю, що, не впадаючи в національну мегаломанію, можна вважати, що Європа багато втрачає за рахунок фактичного незнання Міцкевича, Словацького, Норвіда. Зате вона порівняно непогано знає Гомбровича і Віткаци. Це свідчить про те, що оригінальні художні цінності, що мають шанс вийти за межі нашої національної культури, як і раніше виникають на роздоріжжях, ведучих з світу до нас — і назад в світ.

Виражені тут думки — не відкриття, а багато проблем, яких торкнулися тут, поза сумнівом, вимагали б більш поглибленого розгляду. Я, проте, уявляю собі, що для досить численної групи читачів це будуть думки, щонайменше, спірні, а частково і неприйнятні. Саме тому і народилася ця стаття, з думкою про те, як широко розповсюджується в Польщі ксенофобія і національна мегаломанія, хоч я не вважаю, що це завжди рівнозначно гострому шовінізму. В деяких випадках відмінності і межі між позиціями стерті. Частково з вини історії, що не сприяє розквіту християнських принципів у відносинах між народами. Частково за рахунок навиків виховання. Отже і автор цих заміток, хоч і вважає вірним те, що пише, зовсім не може стверджувати, ніби він засвоїв повністю, у всіх пунктах ту позицію, яку проголошує, так, щоб вона керувала його емоційними реакціями безпомилково. Тим необхідніша пропаганда такої позиції. Я переконаний, що одна з найважливіших проблем нашої сучасності і майбутнього — це позбавлення національної мегаломанії і ксенофобії і вже щонайменше їх приглушення до стану, не небезпечного для подальших доль польського народу. Якщо цього не відбудеться — тоді будь-який агент, переодягнувшись в уланський мундир і повісивши на груди металеву пластинку з гербом, ніби польський лицар, будь-який такий поведе націю куди захоче, підіграваючи «національній гордості» і маніпулюючи фобіями; ми втратимо всі шанси, навіть якщо вони представляться, взаємодії з іншими народами, так само, як ми, гнобленими советизмом, - адже нам не можна чекати щасливого збігу обставин, ми повинні почати роботу із створення солідарності пригноблених; в результаті ми закриємо собі дорогу до Західної Європи, в якій бачимо нашу культурну колыску, - закриємо назавжди; не одурюватимемо себе, ніби ми ще в цій Європі знаходимося, -

можливо, лише трохи: спогадами, мріями, бажаннями, З року на рік ми занурюємося все глибше в советизм, розкладаючий нашу систему цінностей, суспільні зв'язки, наше власне бачення наших національних традицій. Іноді здається, що ми самі до цього рвалися, в усякому разі, так це виглядало в 1968 році. Будемо, проте, сподіватися, що народ наш опиниться достатньо розумний і не піддасться більше подібним маніпуляціям.

Примітки

1 Ліпській починає статтю з перерахування виразок Польщі 1918—1939 років, того періоду, який у момент написання статті (1981) особливо ідеалізувався і протиставлявся Польщі післявоєнній. В першу чергу він називає ОНР —Обуз Народно-Радикальни, тобто національно-радикальний табір, украй праве політичне угруповання, створене в 1934 році, тоді ж розбещене властями і продовжуюче діяльність нелегально. На відміну від старих, традиційних націонал-демократів, ОНР спирався на молодь (студентську і дрібнобуржуазну). Його гасла: класова солідарність поляків, антисемітизм, націоналізація іноземного і єврейського капіталу. Розпався на групи ОНР АБЦ і ОНР Фаланга, ця остання організувала загони бойовиків, нападаючи на єврейські лавки, на студентів-євреїв, на робочі мітинги і демократичні організації.

2 У Львові — в листопаді 1918-го. У Пшитике — в березні 1936-го. У Кельце — в 1918-му і, особливо знаменитий, 4 липня 1946-го, що став поштовхом до еміграції євреїв, що уцілили під час війни, з Польщі на захід.

3 Особливі лави для євреїв.

4 В 1930 році був розпущений сейм, багато депутатів опозиції було арештовано і поміщено в Брестську фортецю. В кінці 1931-го відбувся у Варшаві їх процес, що викликав обурення в суспільстві. П'ятеро засуджені до трьох років ув'язнення, п'ятеро — до менших термінів.

5 Табір для політв'язнів, створений в Польщі в 1934-му: «для осіб, що загрозливі безпеці і громадському порядку».

6 Ятвяги займали обширні землі на стику нинішніх Білорусі, Польщі, Литви і області Калінінграда. Окрім польських князів систематичним винищенням ятвягів займалися князі київські, а пізніше галицько-волинські, іноді Польща і Русь діяли разом, як в поході 1251 року, про який розповідає С. М. Солов'єв (що іменує ятвягів не інакше як «дикунами» і «варварами»). Польські історики ятвягів не дарують, честь польської інтелігенції врятував поет Ян Хуца, що присвятив пам'яті ятвягів прекрасні вірші (у книзі 1973 року).

7 При облозі Великих Лук гетьманом Яном Замойським в 1580-му поляки підпалили фортецю, обложені почали переговори про здачу, але угорці, що входили в польське військо, як розповідає С. М. Солов'єв, «боячись позбутися здобичі, самовільно увірвалися в місто і почали різати всіх, хто не попадався. Поляки наслідували їхній приклад. Замойському вдалося врятувати тільки двох воєвод».

8 Чарнецький керував двома походами проти повсталі України: у 1653-му і в 1654-му.

9 В другій половині XVI століття, коли в Європі були релігійні війни, в Парижі — Варфоломійська ніч, в Польщі — віротерпимість. Але кінчилася ця віротерпимість XVI—XVII ст. вигнанням аріан (1658), забороною католикам, під страхом смерті, відмовлятися від католицтва (1668) і ухвалою сейму, що дворянське звання можуть отримувати лише католики (1673).

10 Частина польських легіонів, організованих в 1797 році, увійшла до складу наполеонівської армії і воювала в Іспанії, поляки брали участь в битві при Сомосьєррі в 1808 році, в облозі і штурмі Сарагоси, жорстоко розправляючись із захисниками і мешканцями міста.

11—12 Йдеться про роман Жеромського «Попіл» (1904), про розповідь «Розкльовують нас круки» (1894) і про роман «Переддень весни» (1925) — останньому романі письменника.

13 Фільм А. Вайды «Попіл» (1965), по Жеромському, викликав дискусію. Деякі говорили, що Вайда зображає історію поляків в чорному світлі. Сам Вайда вважав, що «нешадність епізодів штурму Сарагоси» (що особливо бентежила і шокувала) в його фільмі, в порівнянні з Жеромським, «ослаблена».

14 Див. прим. 11—12.

15 Генерал Мочар (1964—1968 — міністр внутрішніх справ) в боротьбі за владу спирався на свою біографію партизана, на положення керівника Збовід — Союзу борців за свободу і демократію — організації ветеранів, на сильні позиції в засобах масової інформації. Розігрував «патріотичну» карту.

16 Крила польських крилатих гусар XVI—XVIII століть прикріплялися до сідла або до наплічника панцира.

17 Поема Чеслава Мілоша «Етичний трактат» (1948) аналізувала етичну і психологічну ситуацію польської інтелігенції в перші післявоєнні роки; у цитованому фрагменті Мілош іронізує над тими, хто заглиблюється в «старопольські» емоції.

18 Роман К. Брандуса «Поштові варіації» (1972) у формі листів батьків до синів і синів до батьків представляє долі декількох поколінь однієї сім'ї на тлі польської історії 1770—1970 років.

19 Паризький журнал «Культура» дав в цьому місці виноску «для читачів, що не знають Варшави: на вулиці Раковецькій знаходиться Міністерство внутрішніх справ».

20 Після березневих студентських виступів 1968 року у Варшаві розвернулася «антисіоністська» кампанія.

21-22 Антоній Слоніньський (1895—1976) і Павло Ясеніца (1909—1970) — письменники. Обидва мали авторитет у інтелігенції і молоді так само, як Марія (1896—1974) і Станіслав (1897—1963) Осовські, видатні учені, історики культури, соціологи.

23 Ліпський називає двох найбільш завзятих офіційних журналістів і одного такого ж театрального діяча.

24 «Хаката» (по перших буквах прізвищ її засновників) — німецька націоналістична організація, заснована в 1894 р. з метою онімечування земель і населення пруської частини Польщі. Слово «хаката» стало прозивним, наприклад, в 1920-х роках депутат Сохацький говорив в сеймі про «хакату» поляків відносно національних меншин Польщі.

25 У вересні 1965 року, у зв'язку з тим, що наближалось 1000-ліття хрещення Польщі, польські єпископи направили послання до своїх німецьких братів во Христі. Послання говорить про історичну пам'ять поляків (від німецьких хрестоносців до другої світової війни) і кінчається словами: «Але не дивлячись на все це... протягуємо Вам наші руки, прощаємо і про прощення просимо». Послання викликало різку кампанію в офіційній польській пресі, уряд звинуватив кардинала Вишинського, примаса Польщі, в нелояльності, але і в суспільстві реакція була різна. (У відповідь послання німецьких єпископів, в грудні, закінчувалося словами: «Бог миру та зробить так... щоб упир ненависті ніколи вже не роз'єднав наші руки».) Слова «прощаємо і про прощення просимо» нинішній примас Польщі Юзеф Глемп повторив в одному з недавніх висловів з приводу відносин поляків з українцями і литовцями.

26 В 1945—1948 роках з Польщі в радянську і британську зони окупації Німеччини було виселено більше 3 мільйонів німців. На ці землі — Західні землі і Помор'я — переселяли поляків з колишніх східних околиць.

27 Річ Посполіта — калька латинських слів «Res Publica»; у XVI—XVI століттях Польща була республікою з виборним королем. 2-а Річ Посполіта (або 2-а Республіка) — Польща 1918—1939 років. 3-ю іноді називають нинішню, починаючи зі вступу Валенси на посаду президента.

28 Опольє, Опольська Силезія — частина Верхньої Силезії.

29 Вармія (від назви племені вармів, що колись тут жили) — історична область на узбережжі Балтійського моря. У XIII столітті завойована хрестоносцями, в 1466—1772

входила до складу Польщі, при першому розділі відійшла до Пруссії. Мазури — регіон, що включає Мазурське приозер'я, належав хрестоносцям, потім Пруссії, але заселили його мазовецькі селяни: мазурські діячі з 1922 року входили в Союз поляків в Германії.

30 Торуньським миром 1466 року закінчилася тринадцятирічна війна Польщі з Орденом хрестоносців.

31 Останній великий магістр Ордена перейшов в лютеранина і став першим світським князем Пруссії (з 1525).

32 Залишки своїх володінь тут шведи втратили в 1815 році.

33 Деякі поляки пам'ятали про це. Ружевич в книзі 1955 року присвятив вірш двом хлопчикам німцям і їх надгробку в колишньому німецькому соборі XV століття, а вроцлавський журнал «Одру» часто згадував німців, письменників і художників, що працювали в цьому місті.

34 Пясти, вірніше було б Пястовичи, - стародавня польська династія. У XII столітті розділилася на декілька ліній князів питомих князівств. Лінія силезських Пястів загаснула в 1675 році, з XIV століття вони були пов'язані з Чеським королівством і визнали себе його данниками.

35 Генріх Пробус (або Правий) — князь вроцлавський (1270—1290) і краківський (1288—1290). При його дворі (як, втім, і при інших польських княжих дворах) говорили по-німецьки, розповсюджувалася німецька лицарська культура, князь заохочував міста і торгівлю, зокрема німців-городян і німців-торговців. Все це зустріло опір частині населення, на чолі з єпископом Томашем, який віддалився з Вроцлава, прокляв князя і місто, князь змусив його підкоритися і зняти прокляття.

36—37 Антоній Голубев — автор історичної прози, публіцист, член редакції тижневика «Тигодник повшехни», найавторитетнішого католицького видання в Польщі (1945—1953 і з 1956 до цього дня).

38 В битві при Легніце в 1241 році польські і німецькі лицарі (хрестоносці) протистояли Батю, в 1410-му при Грюнвальде поляки і воїни Великого князівства Литовського протистояли німцям (хрестоносцям).

39 Група студентського опору в Мюнхенському університеті (1942—1943).

40 Польський історик (1862—1949).

41 Матвей Безкишкин — російський офіцер, що перейшов на сторону повстанців і став повстанським командиром. Потрапив в полон і був повішений царськими карателями. С. Жеромский в юності написав поему «Безкишкин».

42 Один з членів-засновників, разом з Ліпським, Комітету захисту робочих. У книзі про цей комітет (КОРИ) Ліпський цитує слова з проповіді ксьондза: «Помолимося за свободу братів литовців, братів білорусів, братів українців». Під час Варшавського повстання Ян Зея був капеланом того полку повстанців, в якому бився Ліпський.

43 Чеслав Мілош — з полонизованої литовської шляхти, Костюшко і Міцкевіч — з полонизованої білоруської; полонізувалися і верхи міщанки: польський поет XVII століття Юзеф Бартоломей Зіморевич, бургомістр Львова, - з українців.

44 «В 1768 р. Максим Железняк і Гонта за допомогою уманських козаків узяли місто, розграбували його і перерізали багато поляків і євреїв» (Енц. Брокгауза і Ефрона, на слово «Умань»)

45 Після польської-литовської і польсько-радянської воєн 1919—1920 років Вільно залишилося за Литвою, але в жовтні 1920-го польський генерал Л. Желиговский зайняв силою Вільно і Віленщину, проголосивши так звану Середню Литву, в 1922-му, за рішенням віленського сейму, Вільно і Віленщина увійшли до складу Польщі.

46 В березні 1938-го, після інциденту на межі з Литвою, коли був убитий польський прикордонник. «Вождь» — маршал Ридз-Смігли.

47 «Пригоди Козеняти Кретиняти» (1933—1934) — казка у віршах Корнеля Макушинського.

48 31 жовтня 1918 року зав'язалася боротьба поляків і українців за Львів. Українські загони зайняли територію на схід від р. Сан — була проголошена Західноукраїнська Народна республіка, Західна Україна, перед лицем перевершуючих сил поляків, звернулася по допомогу до київського уряду Петлюри, але незабаром Петлюра в безнадійній ситуації «поступився» Польщі правом на Західну Україну за допомогу проти Радянської Росії.

49 Генріх Юзевський був призначений волинським воєводою в 1928 році.

50 Під час боїв в Бещадах в березні 1947-го загинув заступник міністра оборони ПНР генерал К. Сверчевський.

51 Лемки — етнографічна група, що відвіку живе в Карпатах. Ототожнюють себе з українцями. Православні. У 1945 році були виселені в північні і західні воєводства Польщі. У 1981 році, одночасно з брошурою Ліпського, з'явилася стаття М. Козловського «Лемки»: «...гине чергова група наших земляків... через декілька десятків років слід по лемках загине так само, як загинув по прусах і ятвягах...» Прекрасні вірші про лемків писав в 1960-х роках польський поет Єжі Харасимович.

52 Город Цешин на р. Ольза і його околиці були предметом суперечки поляків і чехів.

53 1 жовтня 1938-го німці увійшли до Судетів, 2 жовтня - поляки увійшли в Заользье.

54 У вересні 1968-го Єжі Анджеєвській опублікував відкритий лист до голови Союзу письменників Чехословачії, З. Міцельський — відкритий лист до чеських і словацьких музикантів.

55 Студенти за розповсюдження листівок були арештовані.

56 Так трактували вірш 25 розділи 27 Євангелія від Матвія: «І, відповідаючи, весь народ сказав: кров Його на нас і на дітях наших».

57 «Ендеція» — розмовна польська назва націонал-демократів, Націонал-демократичної партії (заснована в 1897-му), в 1934-му з цього руху виділилися украї праві — ОНР, національно-радикальний табір.

58 2-й Ватиканський Собор, що проходив в 1962—1967 роках, прийняв в жовтні 1965-го як один з підсумкових документів декларацію про відношення римсько-католицької церкви до нехристиянських релігій, пункт 4 декларації цілком присвячений відношенню до іудаїзму і до євреїв. Сказано було, зокрема: «Хоча єврейські власті і їх прихильники домагалися смерті Христа, проте те, що відбулося під час Його мук, не може бути поставлене в провину ні всім без відмінності євреям, що живуть тоді, ні євреям теперішнім. Хоча Церква є новий Народ Божий, не слід представляти євреїв як знехтуваних або проклятих Богом, нібито на підставі Священного Писання. Хай же всі стараються в науці і в проповіді Божого слова не учити нічому, що не відповідало б істині Євангелія і духу Христову». У декларації проголошувалося також: «Оскільки духовна спадщина, загальна для християн і євреїв, така велика, справжній святий Собор бажає поживити взаємне розуміння і пошану, яка є плодом перш за все біблійських і теологічних досліджень і братських діалогів».

59 Перше видання «Польщі Ягеллонів» — 1963 рік. Аврам Єзофович, київський єврей, купець, хрестився в 1488-му, в 1507-му отримав дворянство, брат його в 1514-му був призначений «старшим» над євреями в Литві, отримав дворянство і лицарське звання в 1525-му.

60 Зигмунт Старий — польський король XVI в.

61 «Золотим століттям» (іноді «зигмунтівським століттям») називають польські історики культури XVI і початок XVII століття, час правління Зигмунта I Старого, Зигмунта Августа, Стефана Баторія і Зигмунта III Вази (помер в 1632-му), тобто польський Ренесанс і початок польського бароко. Це і епоха віротерпимості в Польщі.

62 Повстання Костюшко (1794), легіони Домбровського (з 1797).

63 Рабин Ісаак Цілков переклав Біблію польською мовою, до нього і до його перекладу привернув недавно увагу Чеслав Мілош.

64 Тут — легіони, створені Ю. Пілсудским (1914—1917).

65 Вокульській, Шлангбаум і доктор Шуман — персонажі романа «Лялька».

66 Національна ліга, заснована в 1893-му, дала початок Національно-демократичній партії (або руху, з 1897), що виділилася з неї у край правий Табір Великої Польщі (Обуз Велькей Польські, ОВП з 1926-го) був розбещений властями в 1933-му як загрозливий для суспільної безпеки, але знайшов своє продовження в ОНР з 1934-го, див. прим. 1.

67 «Санацією» в Польщі 1926—1939 років стали називати правлячі круги Пілсудського і його наступників, що проголошували гасло «санації», «етичного оздоровлення» суспільного життя в країні. Про «Фалангу» див. прим. 1.

68 «Мали дзеннік» — дешева газета, з тиражем до 120—140 тис. прим., що видавалася францисканцями монастиря в Непокалянові (1935—1939).

69 Філіп Фрідман (1901—1960) — відомий історик.

70 Віктор Альтер (1890—1941) і Генріх Ерліх (1882—1941) були арештовані радянськими властями і страчені в Куйбишеві в грудні 1941-го.

71 «ПАКС» (від латинського «рах» — «мир») — нецерковна католицька організація, створена в Польщі відразу ж після війни радянськими «кураторами» для маніпулювання настроями і емоціями польських католиків, отримала видавництво, газети, клуби, представництво в сеймі. На чолі «Пакса» був поставлений Болеслав Пясецкий, до війни — один з вождів «Фаланги».

72 Збовід — Союз борців за свободу і демократію — ветеранська організація. У 1964—1972 роках керівником її був генерал Мочар.

73 Ксьондз Войцех Демболенцький (1575 — ок. 1646), доктор теології, автор декількох книг. У одній з них стверджує, що «найстародавніше в Європі королівство польське, або ж скіфське, одне тільки на світі має правдивих спадкоємців Адама, Сета і Яфета, які Богом в раю володарювати миром представлені, і тому поляки сарматами зветься. А цього ради і показується (у книзі — В. Б.), що слов'янська мова первинна є на світі...».

74 Польський месіанізм вважав польський народ «месією народів», покликаним «врятувати» людство. Знайшов віддзеркалення в творчості Міцкевича і Словацького, Красиньського, декількох філософів. Цікаві дослідження по зіставленню польського і російського месіанізмів ХІХ століття публікував останні роки двадцять п'ять польський історик Анджей Валіцкий.

75 Один з розділів цієї книги (1971) називається «Літературний портрет поляка-католика». Але головна тема книги — покоління нонконформістів, «непокірних», що вступало в польське життя в кінці ХІХ століття. У монографії про Комітет захисту робочих Ліпській пише, що саме книга Б. Цивіньського дала «історично-ідейну формулу єдності» «католицької і світської частини опозиції» в Польщі 1970-х років.

76 Формула «Польща — але яка?» сходиться до знаменитої епіграми Словацького: «Йшли з криком «Польща! Польща!..»

77 Міколай Рей (1505—1569) — один з найбільших, разом з Яном Кохановським, письменників польського Ренесансу, в 1541 році прийняв лютеранство, пізніше — кальвінізм.

78 Аріане, або «польські брати», - найбільш радикальні представники польської Реформації, що виділилися в 1560-х роках; відкидали догмат Трійці (вважаючи Батька джерелом божественності Сина, а Сина вважаючи людиною, вознесеною після смерті до божественної величі), в релігії виділяли її етичний зміст. У 1658 році були вигнані з Польщі. Зробили вплив на формування релігійного раціоналізму і деїзму в Західній Європі.

79 Варшавська конфедерація — рішення сейму у Варшаві в 1573 році про вічний мир між різноверцями, про рівноправ'я некатоліків з католиками. (Нагадаємо, що в 1572-му в Парижі — Варфоломійська ніч.)

80 Герой повстання 1830—1831 років; йому присвячений відомий вірш Словацького (є російський переклад).

81 Юліуш Бурше (1862—1942) — єпископ, суперінтендант євангелицько-аугсбургської церкви в Польщі, борець за польськість Силезії, Вармії і Мазур, в 1939-му арештований гестапо

82 Едукаційна комісія (1773—1794) реформувала систему освіти в Польщі.

83 Великий (чотирилітній) Сейм — 1788— 1792— прийняв конституцію 3 травня 1791 року (зараз цей день — національне свято в Польщі).

84 Саксонською епохою поляки називають час правління королів з саксонської династії (1697—1763), час занепаду польської культури; сарматизм — ідеологія, що склалася в XVI—XVII столітті: ідеалізація польської старизни (згідно тодішньому історичному міфу, поляки — нащадки сарматів), неприязнь до іноземців, до європеїзму; сарматизм, особливо пізній, привів до відсталості Польщі, але в той же час був джерелом деяких самобутніх і цінних явищ польській поезії, мистецтва.